

Hoşgörü ve Ayrımcılık Sarkacında Türkiye’de Roman Algısı: Çanakkale Örneği

Fatma Ilknur Akgül*

Öz

Bu çalışma, liberal bir tutum olan hoşgörü ve onun karşıtı olan hoşgörüsüzlük sarkacında Türkiye’de Roman algısını Çanakkale örneğinden hareketle araştırmaktadır. Çanakkale il merkezi ile üç ilçesinde yüz yüze derinlemesine mülakata dayalı nitel bir yöntemle gerçekleştirilen araştırma, Roman kimliğinin uyandırdığı genel imaj, Romanlarla evlilik, Romanlarla komşuluk ve çalışma yaşamında Romanlara yönelik tutum gibi dört nokta üzerinden Roman algısını araştırma konusu edinmiştir. Araştırma bulgularına göre Romanların yoğun olarak yaşadığı Çanakkale’de Romanlara karşı ihtiyati bir hoşgörü ve sınırlı bir kabullenme eğilimi bulunmaktadır. Romanlar, müzisyenlik, eğlence ve ucuz işgücü gibi alanlarda kabullenici bir tutumla karşılaşırken; evlilik ve komşuluk gibi pratiklerde Roman olmayanların barikatıyla karşılaşmaktadırlar. Romanlara karşı hoşgörü ve kabullenme tutumu, evlilik ve komşuluk söz konusu olduğunda bitmektedir. Bu da Romanlara karşı hakim olan algıdan kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Roman, Algı, Hoşgörü, Ayrımcılık, Dışlama, Ötekileştirme.

The Roma Perception at the Pendulum of Tolerance And Discrimination in Turkey: The Case of Çanakkale

Abstract

Moving from the case of Çanakkale, this study investigates the perception of Roma in Turkey at the pendulum of liberal tolerance and intolerance, which is its opposite. The research has been conducted with a qualitative method based on face to face interviews in Çanakkale city center and its three districts. The Roma perception prevailed in Çanakkale has been questioned over four points such as general image towards Roma, marriage with Roma, neighborhood with Roma and attitude towards Roma in working life. According to the findings of the research, there is a cautious tolerance and a limited acceptance tendency towards Roma in Çanakkale, where they are densely living. While the Roma face an accepting attitude in areas such as musicianship, entertainment and cheap labor; they face the barricade of non-Roma in practices such as marriage and neighborhood. The attitude of tolerance and acceptance towards Roma ends when it comes to marriage and neighborhood practices and this is originated from prevailing perception towards Roma in society.

Keywords: Roma, Perception, Tolerance, Discrimination, Exclusion, Otherization.

*Dr. Siyaset Bilimci | fatagul@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-2280-3897

DOI: 10.36484/liberal.941292

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 26, Sayı: 102, Bahar 2021, ss.133- 155.

Gönderim Tarihi: 23 Mayıs 2021 | Kabul Tarihi: 14 Haziran 2021

Giriş

Etnik, dini, kültürel ya da yaşam biçiminden kaynaklanan nedenlerle azınlıkta kalan gruplar dünyanın birçok yerinde ayrımcılık ve dışlanma gibi bir sorunla karşı karşıyadırlar. Azınlıklara karşı sergilenen hoşgörü ve kabullenici tutum onların sisteme dahil olmasına, toplumla bütünleşmesine, dolayısıyla eşit şartlarda yaşamasına yol açmaktadır. Oysa ayrımcılık, dışlama ve ötekileştirme gibi mekanizmalar üzerinden harekete geçen hoşgörüsüzlük tutumu, azınlıkta kalanları sistem dışında tutmakta ve onların toplumsal yaşamda marjinal bir konuma itilmelerine yol açmaktadır. Bu durum, mağdurların yanı sıra toplumsal bütünleşme, barış ve düzen açısından da çeşitli sorunlara yol açmaktadır.

Dünyadaki birçok ülkeye ve bölgeye yayılmış olan Romanlar genel olarak buldukları toplumlarda ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalmaktadırlar (Yoors, 2005). Konuyla ilgili yapılan araştırmalar Türkiye’de yaşayan Romanların da derin bir ayrımcılık, dışlanma ve ötekileştirilme sorunuyla karşı karşıya bulduklarını göstermektedir (Aydın, Çaha, Yılmaz ve Uzunöz, 2019). Komşu olarak en fazla istenen ve istenmeyen gruplarla ilgili yapılan bir araştırmaya göre Türkiye’de komşu olarak istenmeyen gruplardan birini de Romanlar oluşturmaktadır (Çaha, Kentel, Aktay ve Yelken, 2011). Gerek Romanlar, gerekse istenmeyen diğer gruplara karşı olumsuz yargıların temelinde onlarla ilgili algılar yer almaktadır.

Bu çalışma, Çanakkale örneğinden hareketle Türkiye’deki Roman algısının portresini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Araştırma, Çanakkale il merkeziiyle Lapseki, Gelibolu ve Biga ilçelerinde yaşamakta olan farklı yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyine sahip Roman olmayan 20 kişi üzerinde yüz yüze derinlemesine mülakat üzerinden gerçekleştirilmiştir. Roman algısı dört tema üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır: Roman kimliğinin uyandırdığı imaj, Romanlarla evliliğe ilişkin tutum, Romanlarla komşuluk hakkındaki düşünce ve çalışma yaşamında Romanlarla ilgili kanaat. Öncelikle hoşgörü, ayrımcılık ve dışlama gibi mekanizmalarla ilgili kavramsal çerçeve çizilecek, ardından da araştırmanın bulguları üzerinden analizlere yer verilecektir.

Hoşgörü, Ayrımcılık ve Dışlama

Türkçedeki hoşgörü kavramı İngilizcedeki “*tolerans*” kavramını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Ancak etimolojik kökenine bakıldığında ikisi arasında önemli bir farklılığın olduğu görülür. *Tolerans*, tahammül etme ve katlanma gibi anlamlara gelirken, hoşgörü bunun ötesinde bir anlama sahip olup

herhangi bir şeyi kabullenmeyi, onu beğenmeyi ve hoş karşılamayı ifade eder (Aslan, 2001). Anlamı üzerinden bir değerlendirme yapıldığında toleransın negatif bir tutuma işaret ettiğini söyleyebiliriz. Zira tolerans, istenmeyene, norm dışı olana veya genele uymayana karşı kör ve sağır olmayı gerektiren bir tutumdur. Oysa hoşgörü, norm dışı olana veya genele uymayana karşı olumlu bir tutuma işaret etmesi bakımından pozitif bir değer taşır.

Hoşgörü kavramı, John Locke’tan beri liberal düşünceden beslene gelmektedir (Yürüşen, 1996). John Locke, döneminin dinsel farklılıklarına karşı gösterilen hoşgörüsüzlüğün olumsuz sonuçlarını gözler önüne sermek üzere dinsel hoşgörünün önemine vurgu yapmıştır. *Hoşgörü Üstüne Mektup*’ta, farklı düşünce ve inançların ancak hoşgörü ortamında yeşerebileceğini ve böylece yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi insanın ayrılmazı olan temel haklarının korunmasına hizmet edebileceğini savunmuştur (Locke, 2013). Locke’un hoşgörü anlayışı, yaşadığı dönemde azınlıkta kalan inançlara ve düşüncelere karşı gösterilen hoşgörüsüzlüğün olumsuz sonuçlarına odaklandığı için insanlar arasındaki her tür farklılığı kavrayacak genişlikte olmayıp inanç ve düşünce farklılığıyla sınırlıdır (Akdemir, 2019: 146-47). Locke’un hoşgörü anlayışı bununla birlikte bazı grupları dışarıda bıraktığı için sınırsız değildir. Zira Locke, ateistleri, temel ahlaki değerlere başkaldıranları, insanlar arasındaki eşitliği kaldırarak kendilerine imtiyaz sağlayanları ve başka devletlerin korumasına giren inanç gruplarını hoşgörünün dışında tutar (Locke, 53-59). Yürüşen’in ileri sürdüğü gibi Locke’un hoşgörü üzerine yazdıkları onun sivil hükümetin ortaya çıkışıyla ilgili görüşlerinin temelini oluşturur ve devletin farklı inançlar arasındaki tarafsızlığını öngörür (Yürüşen, 9-13).

Liberal düşüncede hoşgörü kavramını, insanlar arasındaki her tür farklılığı kapsayacak genişlikte işleyen düşünür John Stuart Mill olmuştur. Mill, bir koyun sürüsündeki her bir koyunun bile birbirinden farklı oluşuna dikkat çekerek insanların da doğal olarak birbirlerinden farklı olduklarını düşünür ve bu farklılığı insanın gelişimi için olumlu olarak görür (Mill, 2012). Mill, toplumsal çeşitliliği hem özgürlüğün hayata geçmesi, hem de insanlığın gelişimi için gerekli görür. Çeşitliliği korumanın yolunun da hoşgörüden geçtiğine inanır. Azınlıkta kalanın tek bir kişi olsa bile korunmasının özgürlük ve insanlığın geleceği açısından önemli olduğunu düşünen Mill, Batı medeniyetini bekleyen tehdidin çoğunluğun kamuoyu ya da yasa yoluyla azınlığı bastırmasından geçtiğine dikkat çeker.

Mill’e göre ifade özgürlüğüyle ilgili hiçbir kısıtlama kabul edilemez. Eylem özgürlüğü söz konusu olduğunda ise Mill insan eylemlerini “kişinin kendisini ilgilendiren eylemler” ve “başkasını ilgilendiren eylemler” şeklinde

ayırır. Başkasını ilgilendiren eylemler söz konusu olduğunda başkasının özgürlüğünün başladığı yerde bizim özgürlüğümüz biter. Oysa insanın kendisine yönelik eylemleri söz konusu olduğunda insan kendi kendisinin efendisi olup her tür eylemde bulunma hakkına sahiptir. Faydacı bir düşünür olarak bilinmesine rağmen Mill insanın maddi güdülerle hareket eden bir varlık olmaktan çok ahlaki bir varlık olduğunu ve ahlaki değerler yönünde yapılan tercihlerin maddi değerlerden daha üstün olduğunu düşünür. Mill'in "karnı doymuş bir aptal olmaktansa ölüme mahkûm edilmiş bir Sokrates olmayı tercih ederim" şeklindeki ifadesi insanın bu yönüne işaret eder. Kısaca, Mill'de hoşgörü bir yandan otonom ve özgür birey, bir yandan da toplumsal çeşitliliğin korunması için gerekli olan pozitif bir değerdir (Aydoğan, 2018).

Peter P. Nicholson, hoşgörünün biri negatif biri de pozitif olmak üzere iki boyutunun olduğuna dikkat çeker (Nicholson, 1985). Negatif olarak hoşgörü, genele uymayana karşı kör ve sağır olmayı gerektiren bir tutuma işaret eder. Oysa pozitif hoşgörü, genel uymayanın şartlarını iyileştirmeyi, ona yönelik iyileştirici politikaları öngörür. Günümüzde dezavantajlılara karşı geliştirilen pozitif ayrımcılık (Akdemir, 2014: 895-97) ve adalet anlayışı (Rawls, 2017) bu düşünceden beslenir. Hoşgörü, gerek negatif, gerekse pozitif yönü itibarıyla genelin dışında kalanın ya da azınlıkta olanın kabullenilmesini, içerilmesini, korunmasını ve yaşatılmasını öngörür. Hoşgörünün karşıtı olan şey hoşgürsüzlüktür. Onun da farklı boyutları söz konusudur. Hoşgürsüzlük, olumsuz algılama, damgalama, yargılama, dışlama, ayrımcılık yapma, ezme ve nihayetinde yok etme gibi farklı boyutları içerebilir.

Algı, tecrübeye dayanarak oluştuğu gibi çoğu zaman ön kabullere ve yaygın kanaatlere dayanabilmektedir. Bir şeyin kendisinin insanda oluşturduğu etkisi ile onun algısı birbirinden farklı olabilir. Nigar Tuğsuz (2020) yaptığı çalışmada, Alevilerle temas eden Sünnilerin Aleviler hakkındaki algısı ile temas etmeyenlerin algısı arasında belirgin bir farklılığın olduğunu ortaya koymuştur. Tecrübe, bir algıyı pekiştirdiği gibi onu yok da edebilir. Algı, çoğunlukla toplumsal düzeyde gerçekleşen karalamaların, damgalamaların ve etiketlemelerin etkisinde kalabilmektedir. Azınlıklarla ilgili algılar çoğunluk tarafından işlenir ve bu algı zamanla bir etikete, bir damgaya dönüşerek, onu silecek, temizleyecek bir deneyim gerçekleşmedikçe insanın yakasında varlığını sürdürür (Goffman, 2014).

Ayrımcılık ve dışlama, hoşgürsüzlüğün en önemli toplumsal sonuçlarından olup bir insan hakkı ihlali olarak kabul edilmiştir (Ataman, 2007: 1-2). 1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'nin ikinci maddesi şu ifadelerle yer verir: "Herkes ırk, renk, cinsiyet, dil, din,

siyasal ya da başka türden kanaat, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğuş veya başka türden statü gibi herhangi bir ayırım gözetilmeksizin, bu Bildirgede belirtilen bütün hak ve özgürlüklere sahiptir” (TBMM Mevzuat, T.Y.). Burada belirtilen hususların içerdiği özellikler hak ve özgürlük kapsamına alındığına göre, bunlara karşı gerçekleşen uygulamaları da birer insan hakkı ihlali olarak kabul görmek gerekir.

Ayrımcılığın literatürdeki en yaygın tanımı eşitsiz muamele şeklindedir (Özatalay ve Doğuç, 2018: 8). Anayasal demokrasilerde tüm vatandaşlar yasa önünde eşit olarak kabul edilir. Ancak buna rağmen toplumsal düzeyde sosyal kesimler veya gruplar birbirlerine karşı ayrımcılık yaparlar. Ayrımcılık genelde baskın grupların azınlıkta kalanlara karşı harekete geçirdiği bir mekanizmadır. Azınlığın kaynağı etnik, dini, yaşam biçimi, siyasi tercih, cinsiyet gibi ayrımlar olabilir. Baskın grup, hakim olan değerlerden hareketle bu grupları yaşam biçimlerinden, etnik özelliklerinden veya kültürlerinden hareketle olumsuz olarak nitelendirir, bunlara belli etiketler yapıştirarak onlarla ilgili olumsuz bir algı oluşturur.

Ayrımcılığa maruz kalan gruplar genelde dışlanma ve ötekileştirilme sorunuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Sosyal dışlanma kişilerin toplumla bütünleşmesine neden olan toplumsal, siyasal ve ekonomik haklara ve hizmetlere ulaşmalarının engellenmesi şeklinde yaygın bir tanıma sahiptir (Hatipler, 2019: 42-43). Sosyal dışlanma, etnik ve dini nedenlerden kaynaklandığı gibi düşük eğitim ve niteliksiz işgücünden de kaynaklanabilir. Sosyal dışlanmanın yoksulluk, psikolojik travma, siyasal ayrışma ve çatışma gibi sonuçları olabilir.

Ayrımcılığa maruz kalan grupların karşılaştığı sonuçlardan biri de ötekileştirilme sorunudur. Ötekileştirilme Goffman’ın (2014) altını çizdiği damgalanmayla birlikte gerçekleşen bir mekanizmadır. Kişilerin ya da toplumsal kesimlerin, kendi yaşam biçimlerine veya genel olarak kendilerine uzak grupları damgalayarak onlara olumsuz bir değer yüklemeleri ötekileştirmenin en yaygın tanımı olarak karşımıza çıkar (Sağlam ve Yaşar, 2017). Ötekileştirme, bireyleri veya grupları toplumsal, siyasal ve ekonomik kaynaklara erişim bakımından her zaman dezavantajlı konuma düşürmeyebilir. Ama yine de dışlanmada olduğu gibi toplumsal ve siyasal çatışmalara zemin hazırlayan bir mekanizmadır.

Ayrımcılık, dışlama ve ötekileştirme tek bir kimlikten veya özellikten kaynaklandığı gibi birden fazla kimliğin kesişiminden de kaynaklanabilir. Sözelimi Avrupa’da yaşayan bir Müslüman hem Müslüman kimliğinden hem de göçmen kimliğinden dolayı ayrımcılık ve dışlanmaya maruz kalabilir. Buna yoksulluk, kadın, engellilik gibi başka kimlikler veya durumlar da ilave

edilebilir. Amerikalı hukukçu Kimberle W. Crenshaw (1989), Amerika'daki siyahi kadının yaşadığı çoklu ezilme biçiminden hareketle kesişimsellik yaklaşımını geliştirmiştir. Bu yaklaşıma göre ayrımcılık, dışlanma ve ezilme bazı durumlarda birçok kimliğin bulunduğu bir kavşakta gerçekleşebilir. Birden fazla kimliğin kesişiminden kaynaklanan ezilme daha derin etkilere neden olabilmektedir (Cho, Crenshaw and McCall, 2013).

Kısaca, hoşgörü farklı olanı kabullenmeyi, empati geliştirmeyi, onlara karşı eşit muameleyi ve onların eşit şartlarda kamu hizmetlerinden ve insan haklarından yararlanmalarını içerir. Oysa hoşgörüsüzlük tüm bunları ortadan kaldıran bir zemin hazırlar. Hoşgörünün yokluğundan kaynaklanan ayrımcılık, ötekileştirme ve dışlama gibi mekanizmalar; birbirini besler ve genel olarak bu süreçlere maruz kalan bireylerin ya da grupların olumsuz yargılara, kalıplaşmış etiketlere, hak mağduriyetine ve nihayetinde toplumsal, siyasal ve iktisadi alanlarda eşitsiz muameleye maruz kalmalarıyla sonuçlanırlar.

Ayrımcılık ve Dışlama Sarmalında Romanlar

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de önemli sayıda Roman nüfusu bulunmaktadır. Tahminlere göre nüfusları 2-3 milyon civarında olan Romanlar ülkenin birçok yöresine dağılmış olmakla birlikte ağırlıklı olarak Ege ve Marmara bölgesinde yaşamaktadırlar. Türkiye'deki Romanlar konuştukları dil bakımından üç ana gruba ayrılırlar: Romlar, Lomlar ve Domlar. Romlar çoğunlukla Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde; Domlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde; Lomlar ise Karadeniz bölgesinde yoğunlaşmış bulunmaktadır (Kolukırık, 2019). Romanlar, farklı şehirlerde farklı isimlerle bilinirler. Poşa, Elekçi, Arabacı, Manuş, Mırtıb, Cono, Esmer Vatandaş, Sepetçi, Karaçi gibi isimler Roman toplulukları için kullanılan isimlerdir. Tüm bu farklı kimliklerin toplandığı ana kimlik Çingene veya Roman'dır. Çingene, etnik bir kimlikten çok kültür ve yaşam biçimi üzerinden somutlaşmış olumsuz bir kimliği ifade etmek üzere kullanılan bir tanımlama olup Romanların çoğu tarafından tepkiyle karşılanmaktadır (Karlıdağ ve Marsh, 2008). Bu bakımdan etnik kimliği değer yargısız olarak ifade eden kavram Roman kavramıdır.

Romanlar, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de yoğun ayrımcılık ve dışlamayla karşılaşmaktadırlar (Uzpeder, 2008). Türkçede Romanlarla ilgili çok sayıda olumsuz ifade, deyim ve atasözü bulunmaktadır. Olumsuz bir durumu ifade etmek üzere yaygın olarak kullanılan sözcük "Çingene gibi" ifadesidir (Aksu, 2003). Romanlarla ilgili olumsuz yargılar sadece toplumsal düzeyde değil, kamu kurumları düzeyinde de varlığını uzun süre devam ettirmiştir. 1934 yılında çıkarılan İskan Kanunu, devletin Romanlara

bakışını resmetmektedir. Kanununun 4. maddesinde yer alan “Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler, memleket dışına çıkarılmış olanlar Türkiye’ye muhacir olarak alınmazlar” (Resmi Gazete, 1934) ifadesi, Romanları Türk kültürüne bağlı olmayanlar olarak tanımladığı gibi kriminal suç işleyenlerle aynı kategoride tutmaktadır.

2009 yılında hükümet “Roman Açılımı” adıyla Romanların sosyo-ekonomik şartlarının iyileştirilmesine yönelik bir dizi iyileştirici önlemler almaya başladı. Roman Açılımı kapsamında 2016-2021 yılları arasındaki dönemi kapsamak üzere iki aşamalı Eylem Planı şeklinde “Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi” hazırlandı (AÇSHB, 2021). Eylem planlarıyla Romanların “eğitim, istihdam, barınma, sağlık, sosyal hizmet ve sosyal yardımlar” başlıkları altında yaşadıkları sorunlar ve getirilecek çözüm önerileri oraya konulmuş, karşılaştıkları çeşitli sorunlara dikkat çekilmiştir (Çetin, 2017). Roman Açılımı kapsamında atılan adımlardan biri de İskan Kanununda Romanlarla ilgili yer alan olumsuz ifadenin çıkarılması oldu.

Roman Açılımından sonra Romanların kamu hizmetlerine erişimine yönelik önemli adımlar atılarak kendilerine karşı yapılan ayrımcılığın sona erdirilmesine çalışıldı. Romanlar, açılımdan sonra siyasi partiler tarafından aynı zamanda önemli bir oy deposu olarak da görüldü. Bu da onlara siyasi bir değer kazandırdı. Bunun sonucunda 2018 genel seçimlerinde biri Ak Parti’den, biri de CHP’den olmak üzere iki Roman vatandaşa listelerde yer verilerek milletvekili olmaları sağlandı.

Roman Açılımı öte yandan Romanlar üzerinde çok yönlü olumlu etkilere sahip oldu. Bu etkinin başında Romanların kazandığı özgüven gelmektedir. Romanlar, açılımdan sonra Roman kimliğini ve bu kimliğin kapsadığı kültürel değerleri sahiplenmeye ve bunu gururla ifade etmeye başladılar (Çeko, 2019). Bununla birlikte, Romanlar, buldukları her yerde dernekleşme yoluna giderek hem kendi aralarında dayanışma ağları oluşturdular hem de Roman haklarını savunmak ve mağduriyetlerini gidermek üzere yaygın bir sivil toplum yapılanması ortaya koydular (Çaha, 2019).

Romanlarla ilgili yapılan çalışmalara göre bugün Romanlara karşı kamu kurumlarında ayrımcılık ve dışlama minimum düzeye düşmüş durumdadır. Ancak toplumsal düzeyde kendileriyle ilgili kalıplar, ön yargılar, dışlayıcı tutum ve ayrımcılık yer yer sürmeye devam etmektedir (Aydın vd., 2019).

Araştırma Yöntemi

Bu çalışma, Romanların yoğun olarak yaşadıkları Çanakkale’de Roman algısını tespit etmeye çalışmaktadır. Çanakkale, Romanların yoğun olarak yaşadıkları bir yer olması bakımından çalışma sahası olarak seçilmiştir. Romanlar Çanakkale il merkezinin yanında hemen hemen tüm ilçelerinde yaşamaktadırlar. Cinsiyet, yaş, temas ve eğitim düzeyinin toplumsal algının oluşmasında rol oynadığı (Tuğsuz, 2021) varsayımından hareketle araştırma Romanların yoğun olarak yaşadığı Çanakkale il merkezi ile üç ilçesinde yapılmıştır. Söz konusu ilçeler Biga, Lapseki ve Gelibolu ilçeleridir.

Araştırma, dört yerleşim biriminden 20 kişi üzerinde yüz yüze yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakata dayalı nitel bir yöntemle gerçekleştirilmiştir. Araştırma örnekleme dahil edilenlerin yarısı kadın, yarısı da erkektir. Bununla birlikte iki gruptan seçilenlerin yarısı üniversite eğitimine sahip, diğer yarısı ise ilköğretim veya lise eğitimine sahiptirler. Yaş değişkenine göre ise üç yaş aralığı tespit edilmiş ve örneklem bu yaş aralıklarından seçilmiştir. Söz konusu yaş grupları 18-30, 31-50 ve 51 üstü olan yaş gruplarıdır. Araştırma örnekleme böylece cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyine göre belirlenmiştir.

Nitel bir yöntemeye dayanan araştırma, yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yoluyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma dört nokta üzerinden Romanlara ilişkin algı ve tutumu tespit etmektedir: Genel olarak Roman imajı ve algısı, Romanlarla evlilik, Romanlarla komşuluk ve çalışma yaşamında Romanlarla ilişkiler. Bu konuların her biriyle ilgili yarı yapılandırılmış belli bir soru seti üzerinden derinlemesine mülakat yapılmıştır. Araştırmaya dahil olanlara öncelikle kendilerinden alınan bilginin bilimsel bir çalışma için kullanılacağı güvencesi verilmiş ve kimlik bilgilerinin gizli tutularak verdikleri bilgilerin kullanılacağı bilgisi paylaşılmıştır. Araştırma verileri “tematik söylem analizi” yöntemiyle analiz edilmiştir.

Roman Kimliğinin Uyandırdığı Genel İmaj

Toplumdaki baskın grubun bireylerinin yaşamın günlük olağan akışı içinde bazen farkında olmadan yaşadığı, genellikle de üzerinde bile durmadığı davranış kalıpları ve tutumlarıyla gerçekleşen ayrımcılık olgusu dezavantajlı gruplar ile etnik azınlıkların yaşamlarını derinden etkilemektedir. Tüm insanların eşit kabul edildiği anlayışın Fransız Devrimi’ne kadar uzanan bir tarihsel serüvene sahip olduğu bilinmektedir. Eşitlik ilkesinin hukuki metinlerde yer almasıyla birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrası İnsan Hakları konusunda verilen mücadele daha da hız kazanmış ve 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel

Beyanname’si’yle ayrımcılığa karşı önemli bir somut adım atılmıştır. Fakat George Orwell’ın *Hayvan Çiftliği* Romanında ifade ettiği “Bütün hayvanlar eşittir ama bazı hayvanlar öbürlerinden daha eşittir” (Orwell, 2009: 147) sözleri konumuz açısından Romanlar söz konusu olduğunda yaşanan gerçeği gözler önüne sermektedir. Kanunlarla sağlanan eşitlik ilkesi, Roman topluluklar söz konusu olduğunda ne yazık ki tam olarak hayata geçmemektedir.

Araştırma bulgularına göre, toplumda Romanlarla herhangi bir nedenle irtibat kuranlar ile hiç irtibatı olmayanlar arasında oluşmuş olan yargılarda önemli ölçüde farklılıklar bulunmaktadır. Romanlar ile sosyal iletişim içinde bulunmuş olanlar nispeten daha hoşgörülü davranırken, Roman topluluklarla hiç teması olmayanlar daha ayrımcı ve dışlayıcı tutum takınmaktadır. Katılımcılardan bir kadın, Roman dendiği zaman ilk olarak aklına tehlike, olumsuzluk ve korku hissi geldiğini belirtmektedir. Söz konusu katılımcı, Romanların kural dışı bir yaşam sürdüren özgür insanlar olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple de Roman dendiği zaman genellikle bir adım geri durduğunu, kendisinde oluşan bu yargının temellerinin ise çocukluk döneminde atıldığını şu sözlerle dile getirmektedir:

Roman deyince benim aklıma çocukluğumda köyün dışında oturan Çingene aile geliyor. Adam kalay, maşa falan yapardı; kadın da kapı kapı gezer dilenirdi. Bizimkiler “Aman kapıları kapatalım, Çingeneler geliyor...” derlerdi. Yoksa normalde köylerde hiç kapı kapanmazdı. Ya bizi kaçırlırlar ya da hırsızlık yaparlar gibi şeyler geliyordu aklımıza. Ailemiz bir şey olduğu zaman sizi Çingenelere vereceğiz derlerdi, onlarla korkuturlardı bizi (R.K., 2021).

Araştırmanın bir erkek katılımcısı da Roman dendiği zaman ilk olarak aklına, kendini topluma kabul ettirmemiş, toplumda bir saygınlığı olmayan gariban insanlar geldiğinden söz etmektedir. Diğer katılımcı gibi çocukluk döneminde bilinçaltında oluşan Roman algısının halen devam ettiğini ve zihninde tüm Romanları kapsar bir özellikte yer aldığını ifade etmek üzere sarf ettiği, “Çocukluğumuzdan beri gördüğümüz ve bilinçaltımıza yerleşen el açan, çocukları içi bir şeyler dilenen, bohçacı, satıcı kadın geliyor aklıma; hep korku duyardık bizi kaçırlırlar, panayırlarda çalıştırırlar, dilendirirler diye” (İ.D., 2021), şeklindeki sözler bilinçaltının önyargıları nasıl beslediğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Romanlar için bir Azeri atasözünde ifade edilen “Bu gün buldum bu gün yerim, yarın Allah kerim derim” yakıştırmaları yapılmaktadır (Şeyda, 200: 24). Bu da toplumdaki pek çok kişinin zihninde Romanlara yönelik eğlence- li, gamsız, tasasız ve rahat insanlar olduklarına dair bir algı oluşturmuştur. Bir katılımcı Roman dendiği zaman aklında oluşan algıyı, “Hayattan zevk ve keyif alarak yaşayan, çok renkli bir hayatları olan eğlenceli insanlar” (N.A.,

2021) şeklinde ifade etmektedir. Kadın katılımcılardan bir başkası da (F.T., 2021), Roman dendiği zaman aklına yarınını düşünmeyen bugün bulduğunu bugün yiyen, tasasız insanların geldiğini ifade etmektedir. Aslında bunun böyle olmadığını, onların da dertlerinin ve sıkıntılarının muhakkak olduğunu ama yine de kendisinin zihnindeki Roman algısının bu yönde olduğunu ifade etmektedir. Araştırmanın erkek katılımcılarından biri de zihnindeki Roman algısını şöyle anlatmaktadır: “Eğlence ve eğlenceli insanlar geliyor benim aklıma...Günü birlik yaşarlar, bugün kazandığını akşam yerler” (M.E., 2021).

Araştırmanın diğer bir bulgusu da Roman dendiği zaman akıllara ilk olarak Roman kadın imgesinin gelmekte olduğudur. Öteden beridir adeta bir toplumu kapsayan ve tüm toplumun kültürünün taşıyıcısı olan Roman kadını, tıpkı Zeugma Antik kentindeki kazıdan çıkan mozaikte olduğu gibi (GİK-TM., 2014) bu yörede de tüm bir toplumun resmini zihinlerde çağrıştırmaktadır. Roman kadın imgesinin katılımcıların zihinlerinde oldukça canlı ve parlak renkler ile birlikte yer alması da, Roman kadınının neşe ve coşku dolu bir yaşama sahip olduğu imajını uyandırmaktadır. Özellikle Roman düğünlerinde kadınların gösterişli kıyafetler giymeleri ve bunu aile şeref ve itibarının bir göstergesi olarak büyük bir keyifle sergilemeleri önemli bir etkidir. Genç bir katılımcının şu ifadeleri bu konudaki tespiti katkı sağlamaktadır: “Roman deyince ilk kadın geliyor benim aklıma, kadınlar daha baskın, renkli ve şaşalı çünkü. Konuşurken sesleri daha çok çıkıyor” (B.D., 2021). Şair Ahmet Haşim’in Romanlarla ilgili hafızasında yer edinen resmi anlattığı aşağıdaki sözler Romanlarla özdeşleşen renklilik ve canlılığın Türk toplumunda ne kadar köklü olduğunu göstermektedir:

Çingene bizzat bahardır. Çocukluğumda gördüğüm baharlardan bugün hatırımda kalan hayal; kırmızı, yeşil, sarı şalvar giymiş şarkı söyleyen ve el çırpan bir alay genç ki içinde tahta zurna çalıp bu musikinin vahşi kahkahalarının ardından müşabih akisleriyle vadileri inim inleyen gene bir Çingene'dir (Ahmet Haşim, 2003:20).

Katılımcılardan birinin “Bana cıvıl cıvıl canlı ve sarı, mavi, kırmızı ve yeşilin en parlak renklerini hatırlatıyorlar” (T.S., 2021) ifadesi, Romanların kadınla özdeşleşen algısının Ahmet Haşim'den beri nasıl değişmeden devam ede geldiğini ortaya koymaktadır. Bir katılımcıya ait aşağıdaki ifadeler Roman algısının çoğunlukla kadın üzerinden oluştuğunu Haşim ve diğer örneklerde olduğu gibi göstermektedir:

Pullu, taşlı, tuşlu, çiçekli, böcekli her türlü renk, şaşaa geliyor ilk benim aklıma. Düğünlerde taktıkları taçlar kraliçe, tanrıça gibi; kıyafetler renk renk. Benim amcam bir Roman ile evli. Kızı oğluna bir sünnet yaptı, kendi gelinlik gibi sekiz dokuz kıyafet giydiği gibi, eşine de kendiyile aynı renk çeşit çeşit kıyafetler giydirdi. Benim akıma şalvarını beline kıvrımış, göbeciğini atan kadın gelir önce. Elinde gırnatası ya da davalu olan erkek de gelir ama daha sonra (H.Ş., 2021).

Araştırmanın bulgularından elde edilen sonuca göre; toplumdaki Roman kimliğini çağrıştıran algı öncelikle kadın imgesi üzerinden ortaya çıkmaktadır. Erkekler kadına göre hafızalarda daha silik ve geri planda kalmaktadır. Kadınlar gerek kıyafetleriyle dikkat çekerek, gerekse çalışma hayatının içinde daha fazla oranda yer alarak Roman kimliğinin toplumsal hafızadaki figürü olmaktadır. Renkli, neşeli ve canlı kadın algısının ardından; fakir, dilenen ve tehlikeli olabileceği düşünülen başka bir algının da zıtlık yaratarak toplumsal hafızada yer aldığı görülmektedir.

Romanlarla Evlilik İlişkisine Bakış

Kendisi de bir Roman olan ve Türkiye’de *Çingene Olmak* isimli kitabı yazan Mustafa Aksu, daha küçük bir çocukken öğretmenine Romanlarla evlilik hakkında bir soru sormuştur. Öğretmeninin verdiği cevap, Aksu’nun tüm yaşamı boyunca öğretmenini her gördüğünde zihninde yeniden canlanmış ve yaşadığı sarsıntıyı yeniden hatırlatmıştır. Aksu, aynı zamanda şair olan öğretmeni ile arasında geçen diyalogu şöyle aktarır:

Şair olduğu için çok beğendiğim öğretmenim B.G.’ya Çingenelerle evlilik yapılır mı? diye sormuştum. Çingene olduğumu yakından bildiği halde, Hayır, Çingenelerle evlenilmez demişti...Çocuk yaşımda beyimi sarsan ilk söz bu olmuştu! Bu öğretmenim ile karşılaştığım zaman geçmişi hatırlarım, ama kendisine hatırlatmam (Aksu, 2003:14).

Araştırmanın evlilik ilişkisine bakış noktasında öne çıkan en dikkat çekici tespiti, toplumsal yaşamda gösterilen sınırlı hoşgörünün konu evlilik olunca üstü örtülü bir şekilde sona ermesi olmuştur. Konu evlilik olunca genel olarak Roman toplumu ile herhangi bir nedenle irtibatı olanlar ile olmayanların yargılarının ortak bir paydada birleştiği görülmektedir. Zorunlu olmadıkça Roman birisi ile evlilik tercih edilmemektedir. Araştırmamıza katılan katılımcılardan bir kadınla Roman kimliğinden birisi ile evlilik yapma konusunda ne düşündüğü hakkında yaptığımız görüşmede sınırlı bir hoşgörüsünün var olduğu görülmektedir. Kendi toplumuyla Roman toplumunun arasında olduğunu düşündüğü kültür ve yaşam biçimlerindeki farklılıkların evlilik kurumunun oluşumunda önem arz ettiğini düşünen katılımcı sözlerini şöyle dile getirmektedir:

Bir Romanla evlenmezdim, çünkü ailemizce öyle yetiştirildik. Bizim burada Kürde bile kız vermek istemezler. Bizim ailede hiç yoktur. Çocuklarımız Roman ile evlenmek istediğinde öncelikle olmaz derim izin vermem, Davul bile dengi dengine! derim. Onların yaşam biçimleriyle bizim yaşam biçimimiz çok farklı. Ama çocuğuma anlatamaz söz geçiremezsem o zaman da çocuğumu kaybetmemek için mecbur kabul ederim (D.T., 2021).

Araştırmanın bir genç kadın katılımcısının da, “Yok, hayır bir Roman ile evlenmem. Ortak paylaşımlarımız olamaz, kültürel olarak farklıyız, o yüzden evlenmem” (B.D., 2021) şeklindeki ifadeleri, diğer katılımcının sözlerinden anlaşıldığı gibi Roman kültürü ile kendi kültürü arasında olduğunu düşündüğü farklılıklara işaret etmektedir. Araştırmanın erkek katılımcılarından biri de diğer katılımcılarla aynı noktalara işaret ederek evlilik konusuna sıcak bakmadığını aşağıdaki şu sözleri ile anlatmaktadır:

Bir Roman kıızıyla evlenmezdim. Çünkü yaşam tarzlarımız birbirine uymaz. Zaten ailem de onaylamazdı. Evlilikte aileler de evleniyor. Onlar bize göre daha farklı bir kültüre sahipler. Çok doğal ve serbest yaşıyorlar. Toplumsal kurallara dikkat etmedikleri için, toplum içinde nasıl yaşanacağını bilemiyorlar (A.G., 2021).

Bir başka erkek katılımcı da Romanlarla evlilik konusundaki fikirlerinin çok katı olduğunu şöyle anlatmaktadır: “Oğluma asla bir Roman kızı almam. Evlatlıktan reddederim onu. Kendim de asla evlenmem” (Y.T., 2021).

Araştırmanın bazı katılımcıları Romanlarla evlilik konusunda toplumdaki söylentilerin belirleyici olduğu üzerinde durmuşlardır. Romanlara yönelik toplumda yaygın olan söylem ve hurafelere inanmadıklarını dile getiren katılımcılar yine de bilinçaltılarının evlilik konusunda bir adım geri durmalarına neden olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bölgede dile getirilen en yaygın iki batıl inanç ve hurafe şöyledir: “Çingene ile evlenirsen gusül abdestin tutmaz”; “Yıkanırken ayağının altına tuğla alacaksın, ancak o erirse Allah katında günahından arınırsın”.

Gül Özateşler’in Çanakkale’nin Bayramiç ilçesinde yaptığı çalışmada bizim araştırmamızın sonuçlarıyla benzer bir bulguya rastlanmıştır. Özateşler’in araştırmalarına göre batıl inançlar, davranış ve tutumlardan dolayı Romanlarla evlilik bir tabu olarak görülmektedir (Özateşler, 2016). Romanlara yönelik batıl inanç ve hurafeler sadece Çanakkale’de değil, Türk toplumunun her köşesinde yaygın olarak görülmektedir (Yaprak, 91-93: 2015). Nitekim başka yerlerde yapılan araştırmalar Romanlarla evlilik konusunda Çanakkale’dekine benzer yargıların, batıl inanışların ve hurafelerin bulunduğunu göstermiştir (Kolukırık, 2005: 11-12).

Aksu, Romanlarla evlilik konusunda toplumda yer alan batıl inanç ve olumsuz yargıların ortadan kaldırılması için Diyanet İşleri Başkanlığı’na 1998 ve 1999 yıllarında dilekçeler ile başvurular yapmıştır. Bu başvuruları yapmasının arkasında yatan sebebin ne olduğunu kendisi şöyle anlatmaktadır: “Memleketim olan Çilimli’nin Müftüsünü ziyaret ettim. Çingene kimliği mi gizleyerek şu konuşmayı yaptık: İslam’a göre Çingenelere kız verilir mi?..

soruma Müftü, «Hayır verilmez. İslam’a uygun olmaz. Onlar namaz kılmazlar, inançları sağlam değil,» cevabını verdi” (Aksu, 2003: 27).

Aksu, bu konuşmadan sonra Din İşleri Yüksek Kurulu’na dilekçeler vererek bu konudaki ön yargıların kırılması konusunda üst makamlardan açıklama talep etmiştir. Din İşleri Yüksek Kurulu, Aksu’nun dilekçelerine istinaden aşağıdaki açıklamayı yapmak durumunda kalmıştır:

Bütün insanlar H.z. Adem ve H.z. Havva’dan türemiştir. Hiçbir ırkın, diğer bir ırka üstünlüğü yoktur... Kuran-ı Kerimde ve Hadis-i Şeriflerde Çingenelerin ahlaksız, hırsız, kötü kişiler olduğundan, onlarla evlilik yapılmasını yasaklayan ve onların sünnet olmadığını, aile mahremiyetlerinin bulunmadığını, cünüplükten temizlenebilmeleri için 40 tuğla veya kiremidin erimesine kadar ısıtılacak su ile yıkanmalarını bildiren herhangi bir ayet ve hadis yoktur ve olamaz da (Aksu, 2003: 31).

Bu açıklamada görüldüğü gibi, Romanlarla ilgili batıl inanışların ve hurafelerin İslami kaynaklardan kaynaklanan bir temeli bulunmamaktadır. Ancak buna rağmen özellikle evlilik söz konusu olduğunda Romanlarla ilgili olumsuz kanaat ve tutumlar, din kaynaklı inanç kalıplarıyla meşrulaştırılarak yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Araştırmanın bir başka tespiti ise, ailesinde Romanlarla evlilik olanların bu konuya daha hoşgörü ile baktıkları olmuştur. Birlikte yaşanan tecrübeler sonucunda önyargıların kırıldığı ve Roman kimliğine karşı sınırlı bir hoşgörü oluştuğu görülmüştür. Araştırmanın genç bir kadın katılımcısı ailesinde Romanlarla evliliklerin olduğunu dile getirmiştir. İlk evlilik amcası tarafından yapılmış, köyün de muhtarı olan dedesi bu evliliği kesinlikle onaylamayarak oğlunu evlatlıktan reddetmiştir. Dedenin yaşadığı süre boyunca oğlu köye asla gelememiştir. Ailedeki ikinci evlilik ise, kendinden sadece bir yaş büyük olan ablasının bir Roman genciyle kaçarak evlenmesiyle gerçekleşmiştir. Aile bu evliliğe rıza göstermediği için kızlarını başka bir şehre göndermişler de kızları orada kaçarak gizlice evlilik yapmıştır. Kendisi bekar olan katılımcı Roman kimliğinden birisiyle bir evlilik yapmaya karşı önyargı beslemediğini şöyle ifade etmektedir.

Ön yargılı değilim evlilik konusuna. Her toplumda olduğu gibi Romanlarda da iyi ya da kötü olan insanlar var. Çünkü benim ailemde evlilikler var. Babamın en gözde damadı şimdi Roman olan eniştem, çocuklarını o büyütüyor. Benim amcamın eşi de Roman. Dedem öldükten sonra ancak köye gelebildi eşyle. Babama en gözde gelini şu anda o yengem. O bir yere gitsin gelene kadar pencerede bekler. Kimseye de asla laf söyletmez yengem hakkında (A.K., 2021).

Katılımcılardan bir erkek de ailesinde Romanlarla evlilikler gerçekleştiğini, artık bu durumun normalleştiğini ve ilk baştaki önyargıların kırıldığını şöyle anlatmaktadır: “Akrabalarımın Ezine’de Romanlara gelin gidenler var. Aileler normal karşıladı. Başka akrabalarından da var evlenen. Hem Roman

mahallesinde oturan da var içlerinde. Pek normal karşılanmadı ilk başta ama sonradan kabul edildi, normaleşti artık” (İ.T., 2021).

Roman kimliğine karşı gösterilen hoşgörü ve dışlamanın dengesini ve nasıl bir sarkaçta olduğunu tam da bu noktada evlilik konusunda açıkça görmekteyiz. Aksu'nun ve araştırmanın diğer katılımcılarının deneyimleri, bize toplumsal yaşamda Romanlarla evlilik konusunda aslında nasıl örtülü bir ırkçılığın yapıldığını ve hoşgörü noktasında da nasıl sınırlı davranıldığını açıkça gözler önüne sermektedir. Genel olarak toplumda Roman kimliğine karşı gösterilen hoşgörünün konu evlilik olunca ilk başta bir direnç ve onaylamama durumuyla kendini gösterdiği anlaşılmış olsa da, zaman içerisinde ilişkiler geliştikçe bazı ailelerde normale dönmekte olduğu görülmektedir. Ne var ki, sınırlı örnekler üzerinden gerçekleşen evlilikler sonrasında Romanlara karşı kırılan önyargı, toplumsal düzeyde genel bir kanaate dönüşmemektedir.

Özetle kültür ve yaşam biçimi gibi farklılıklar nedeniyle toplumda Romanlarla evlilik konusunda ihtiyati bir yaklaşım görülmektedir. Ancak yaşanan tecrübeler sonrasında hoşgörü ortamı oluşmaktadır. Bu durum yaşanan tüm olaylarda olmasa da bazılarında geçerlidir.

Romanlarla Komşuluğa İlişkin Tutum

Birçok alanda sosyal dışlanmaya maruz kalan Romanlar mekânsal olarak da dışlanmaktadırlar (Akkan, Deniz ve Ertan, 2011). Romanlar, mekânsal dışlanmanın sonucunda genellikle kasaba ve kentlerin dışına ya da kıyısına kurulmuş getto görünümünde yerleşim yerleri olan mahallelerde hep bir arada yaşamaktadırlar. İçe kapalı bu yaşam biçimi nedeniyle toplumun geri kalanından soyutlandıkları için toplumla yeterli düzeyde ilişki kuramamaktadırlar. Romanlar, toplumdaki diğer kesimlerle komşuluk ilişkilerinin kurulamaması nedeniyle her zaman merak edilen ve kalabalık yaşam biçimlerinden dolayı da korku duyulan bir topluluk olmuştur.

Romanlarla komşuluk ilişkisi noktasında araştırmamızın en temel bulgusu, kalabalık aile yapıları ile sevinç ve kederlerini coşkulu bir şekilde yaşayan Romanların gürültücü olarak algılanmaları nedeniyle komşu olarak tercih edilmemeleri olmuştur. Katılımcılar büyük çoğunlukla bir Romanla komşuluk ilişkisi kurma noktasında aynı mahallede ve aynı apartmanda oturmayı tercih etmeyeceklerini dile getirmişlerdir. Araştırmanın katılımcılarından bir kadının aşağıdaki sözleri bu gerçeğe ışık tutması bakımından anlamlıdır:

Romanlarla aynı mahallede oturmak istemem, tedirgin olurum, zaten onlar da beni kabullenmezler. Ben korkarım orada oturmaya. Çok gürültücüler. Bağırış çağırış karmaşasının içine olmak istemem. Apartmanda da Romanlarla beraber oturmak

istemem beni rahatsız ederler diye. Çingenerle beraber oturuyor, seni yadırgarlar, toplum laf yapar gitmiş Çingenerin içinde oturuyor, başka yer mi yok diye. Toplum baskısı nedeniyle de beraber oturmayı tercih etmem (R.K., 2021).

Katılımcının ifadelerinden üç husus ortaya çıkmaktadır. Birincisi Romanlarla komşuluk bakımından olumsuz algı. İkincisi, Romanların da aslında kendilerinden olmayan birini kabullenmeyecekleri düşüncesi. Üçüncüsü de Romanlarla yaşaması durumunda toplumun kendisini yargılayacağı endişesi. Ailesinde Romanlar ile evlilikler olduğunu ve Çanakkale merkezde bulunan Fevzipaşa Roman Mahallesi bu sebeple çok fazla gidip geldiğini dile getiren kadın katılımcının aşağıdaki sözleri, onun da Romanlarla aynı mekanı paylaşma konusunda bu üç hususun etkisinde kaldığını göstermektedir:

Fevzipaşa’da oturamam. Dışarıdan gelen bir insan o mahalleye adapte olamaz. Buradan çıkıp markete yalın ayak koşarak gidip gelebilirsin orada. Marketçi sana ‘sen dur ben iki dakika bir yere gidip geleceğim’ diyebilir. Hepsini akraba gibiler. Zaten dışarıdan birini de onlar mahallede istemezler. Ben mahalleye girdiğim anda herkes bir geri çekilir, camlardan bana bakarlardı, hemen benim eniştemin adını söylerlerdi,... gelinin kardeşi geldi diye. O mahallenin eğlencesi de cümbüşü de hep kendi içindedir. Onların kavgası da biraz gürültülü olur. Mesela karşıdan karşıya tencere tava fırlatan bile gördüm birbirine. Cam pencere hiç umurlarında olmaz. Beş dakika sonra barışırlar ama o an önemli değil (A.K., 2021).

Araştırmanın erkek katılımcılarından biri kendisinin çocukluğunda yaşadığı evin Biga’daki Roman mahallesi çok yakın olduğunu anlatmıştır. Katılımcı orada yaşayan toplumu bu sebeple çok iyi tanıdığını ve komşuluk ilişkisi kurmak istemediğini anlatmaktadır. Katılımcı, kendi çocuğunu da tercihleri doğrultusunda etkilediğini şu sözlerle dile getirmektedir: “Kendim oturmam. Ben çocuğuma Biga’da bir daire almıştım. Sonra bir öğrendim ki Romanlar da iki daire almışlar oradan, hemen evi sattım. İstemem aynı yerde oturmasını çocuğumun” (Y.T., 2021). Başka bir erkek katılımcı da Roman etnik kimliğine sahip kişilerden rahatsız olmamakla birlikte, onlarla komşuluk ilişkisi kurmayacağını şu sözlerle ifade etmektedir: “Roman mahallesinde oturmam ama bir apartmanda üç beş Roman oturması beni rahatsız etmez. Fakat evlerine gitmem, evime de sokmam. Mümkünse evimde istemem. Arkadaşlık yaparım, yolculuk yaparım, dışarıda yer içerim, ama evimde istemem” (A.G., 2021).

Katılımcının bu ifadesi Romanlara karşı toplumda hakim olan ihtiyati hoşgörüyü ve sınırlı kabullenmeyi anlatmaktadır. Romanlara karşı korunaklı bir alan oluşturulmakta ve Romanların buraya girişine izin verilmemektedir. Bu korunaklı alan evden başlayıp mahalleye kadar uzanmaktadır. Bu da doğal olarak Romanların toplumlun geriye kalan kesimleriyle bir arada yaşamasını engellediği gibi onların kendi içinde gettolaşmalarına ve kültürel değerlerini getto yaşamında sürdürmelerine yol açmaktadır.

Romanlara karşı hakim olan toplumsal ön yargılar ve kalıplar aynı zamanda bir mahalle baskısına yol açmakta ve bu baskı Romanlarla ilişki kuranlara karşı harekete geçmektedir. Bir erkek katılımcının evine misafir ederek karnını doyurduğu Roman çocukları nedeniyle köy halkı tarafından nasıl tepki ile karşılandığını anlattığı şu sözler bu gerçeğe ışık tutmaktadır: “Ben kimseyi ayırmam ama insanlar ayırıyor. Eskiden Ezine’den Romanlar gelmişti bizim oraya, ben çocukları aldım eve getirip yemek yedirdim. Tüm köy, konu komşu niye evine sokuyorsun diye eleştirdiler beni” (Z.K., 2021). Bu ifadede de görüldüğü gibi Romanlar söz konusu olduğunda baskın toplumsal yargıları aşırı bireysel düzeyde davranışta bulunmak o kadar kolay olmamaktadır.

Araştırma bulgularına göre Romanlarla temas eden, onlarla aynı mekanı paylaşan veya bir sosyal etkinliği paylaşanlarda Romanlara karşı önyargılar tümüyle kırılmasa da yumuşamaktadır. Ancak baskın olan toplumsal ön yargılar, Romanlarla temas deneyimi yaşamış olan bireylerin de yakasını bırakmamaktadır. Toplumsal yargılar, Romanlarla temas edenlerin deneyimini bazen olumsuz yönde harekete geçirmektedir, bazen de dışlayıcı bir baskı mekanizmasına dönüşmektedir.

Romanlarla Çalışma Yaşamına İlişkin Algı

Alp ve Taştan’ın (2011) gerçekleştirdikleri bir araştırmanın bulgularına göre, istihdam ve diğer alanlarda karşılaşılan ayrımcılık vakaları en çok Roman, Kürt, Rum, Ermeni, Sığınmacı, Mülteci, Kayıt Dışı Göçmen ve Çeçen etnik kimliğine sahip bireylere yönelik yapılmaktadır. Erken yaşta eğitimden kopuş ile beraberinde gelen sorunlar Roman bireylerin iktisadi yaşamda istihdam edilme noktasına toplumsal bir sorun olarak yansımaktadır. Romanların genellikle günlük ve geçici işlerde kayıt dışı olarak istihdam edildikleri görülmektedir. Romanla özdeşleşen müzisyenlik mesleği Çanakkale’deki Romanlar arasında yaygın olan iş kollarından biri olarak devam etmektedir. Başka şehirlerde olduğu gibi Çanakkale’de de erkekler için müzisyenlik mesleği kadınlar için de günlük temizlik işleri genel olarak uğraşılan iş kollarındandır (Uzunöz ve Yurdakul, 2021).

Araştırmamızın çalışma yaşamı bağlamındaki bulgularından biri bölgede yaşayan Romanların eğlence ve müzik sektörü ile algılanmaları olmuştur. Çanakkale’de müzisyenlik mesleği Roman erkekleri arasında yaygındır ve ünlü bir çok müzisyen bu bölgeden yetişmiştir. Bölgedeki eğlence ve müzik sektörü, toplumun algısında Roman etnik kimliği ile özdeşleşmiştir. Katılımcılardan bir kadının, “Roman deyince aklıma hemen ortaya çıkıp bir göbek atmak geliyor (Y.T., 2021)”, sözleri ile erkek katılımcılardan birinin, “Roman denince

çalgıcı geliyor aklıma (A.G., 2021)” sözleri bundan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple katılımcıların hepsi Roman dendiği zaman müzisyen insanları ve eğlenmeyi hafızalarında resmettiklerini dile girmişlerdir. Müzişinas yetenekleri sayesinde bölgede ayrıca Romanlardan oluşan erkek ilahi grupları da bulunmaktadır. Roman sanatçılar yalnızca eğlence amaçlı değil, düğünler dışındaki mevlit veya matem gibi cemiyetlerde de mesleklerini icra etmektedirler.

Araştırmanın bulgularından bir diğeri kadının çalışma yaşamında erkeğe göre daha aktif ve ön planda olduğu yönündeki algıya yöneliktir. Araştırma katılımcılarından bir kadın Roman kimliğine sahip bireylerde kadının çalışma yaşamında daha aktif ve ön planda olduğunu ifade ettiği sözler şöyledir: “Kadınlar yönlendiriyor zaten, evi geçindiren, dışarıda iş kurulacaksa onu yöneten, başında duran hep kadındır. Dükkan açıldıysa başında hep kadın duruyor, adam orada normal bir personel gibi çalışıyor” (A.K., 2021). Diğer bir katılımcı da bu konuda aynı düşünceye sahip olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir: “Kadınlar daha fazla çalışmayı omuzlamışlar. Akşama kadar temizlikte çalışıp ellerindeki tüm parayı eşlerinin ellerine veriyorlar. Evin bütün geçimi kadının üstünde” (N.A., 2021). Çalışma yaşamına dahil olma noktasında katılımcıların algılarının, erkeklerin akşama kadar elinde bir müzik aleti ile kahvede ya da evinin önünde oturan, iş olursa çalışan kişiler olduğu yönünde olurken; kadınların ise evin geçimi için daha fazla çalıştıkları yönünde olmuştur.

Tespitlerden bir diğeri de, Roman etnik kimliğine sahip kişilerin gıda ve diğer işletmelerde istihdam edilme noktasında yaşanan bir çeşit ambargoyla ilgilidir. Romanlar genel bir eğilim olarak gıda sektöründe kolay kolay işe alınmamaktadırlar. Geçtiğimiz yıl bölgede uzun yıllardır faaliyette bulunan bir gıda işletmesinin Romanları istihdam etmediğine dair haberler medyada yer almıştır. Bu haberlerle ilgili olarak Gıda-İş Sendikası Genel Sekreteri’nin aşağıdaki ifadeleri çalışma yaşamında Roman etnik kimliğine sahip kişilere yapılan ayrımcılık gerçeğini açıkça göstermektedir:

Taşeron firma tarafından hiçbir şekilde başvuruları alınmayarak ve hiçbir mülakata tabi tutulmadan işe alınmamışlardır. Nedenini soran kadınların aldıkları cevap ise ‘Roman olduğunuz için işe alınmıyorsunuz’ olmuştur. ‘... firması şimdi de etnik ayrımcılıkla karşımıza çıkıyor. Yaşamın her alanında olduğu gibi çalışma yaşamında da dil, din, ırk, milliyet her tür ayrımcılığa karşı olduğumuzu ve işçilerin sınıf kardeşi olduğunu belirtiriz. Kadın işçilerin yaşadığı bu etnik köken ayrımcılığının karşındayız. ... patronlarının bu tutumunu kınıyoruz. Bu durumun takipçisi olacağımızdan kimsenin kuşkusu olmasın (Evrensel Gazetesi, 25 Eylül 2020).

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi Çanakkale’de bulunan başka bir gıda işletmesinin işçi servisinde görev yapan araştırmanın erkek katılımcısının aşağıdaki sözleri Roman etnik kimliğine karşı duyulan önyargıların çalışma yaşamında ve iş piyasalarında istihdam edilme noktasında hoşgörüsüzlük ve

ayrımcılık olarak kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Katılımcının konuyla ilgili olarak dile getirdiği sözler şöyledir:

Bir gün bana telefon ettiler. ‘Sabah bizi de fabrikaya işe götür’ dediler. Ben arayanların kim olduğunu bilmiyordum, sabah onları yoldan aldım, fabrikaya vardık. Müdür bunları görüverince içeri almadı, al bunları nereye götürürsen götür dedi. İşe kabul etmedi. İçlerinden biri de diyor ki; ‘buraya kadar geldik bari karnımızı doyursaydık. Bakalım evinde yiyecek ekmeği var mı insanların?’(Z.K., 2021).

Çalışma yaşamı bağlamında Romanlarla ilgili bir diğer algı da Romanların çalışmayı sevmeyen kişiler olduğu yönündedir. Edirne Roman Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Derneği’nin uluslararası kuruluşlarla birlikte gerçekleştirdiği benzer saha araştırmasının bulguları, araştırmamızın bu konudaki tespitine destek vermektedir. Romanların iktisadi hayatta “çalışmayı sevmeyen” kişiler olduğuna ilişkin yaygın bir önyargının olduğu söz konusu çalışmanın bulguları arasında dile getirilmektedir (Uzpeder, 2008: 47).

Kısaca, Romanlarla ilgili genel yargılar çalışma yaşamında da onların yasasına yapışmaktadır. Çalışma yaşamında Romanlarla ilgili algı üç noktada derlenebilir. Öncelikle tembel, işi sevmeyen, fırsatını bulduklarında kaytaran insanlar olduğu yargısından hareketle Romanlar işe alınmamaktadırlar. Bu konudaki ambargo özellikle sigortalı ve düzenli eleman istihdam eden kurumsal firmalarda gözükmektedir. İkincisi, pis ve kirli oldukları yargısından hareketle Romanlar özellikle kafe, restoran ve pastane gibi hizmet sektöründe kolay kolay işe alınmamaktadırlar. Onları işe alma eğiliminde olan işletme sahipleri bulunsa dahi müşterilerin baskısından çekinerek almama yoluna gitmektedirler. Üçüncüsü de kendilerine güvensizlikten dolayı bir işin Romanlara teslim edilemeyeceği yönünde bir algı mevcuttur. Her üç durum da Romanların sadece çalışma yaşamından dışlanmasıyla değil, aynı zamanda yoksulluk sarmalında yaşamlarını sürdürmeleriyle sonuçlanmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sadece Romanları değil, her tür dezavantajlı grubu ilgilendiren hoşgörü ve hoşgörüsüzlüğün hem mağdur olan kesimler hem de toplumun tümü bakımından sonuçları söz konusudur. Hoşgörü, etnik, dinsel, sınıfsal, göçmenlik veya yaşam biçiminden kaynaklanan dezavantajlı grupların eşit şartlarda yaşamını mümkün kılarken, onların yaşadığı toplumsal ortamın da barışçı bir karakter kazanmasına yol açmaktadır. Oysa ayrımcılık, ötekileştirme, dışlama, damgalama, yargılama veya aşağılama gibi mekanizmalarla hayata geçirilen hoşgörüsüzlük, mağdurları psikolojik, sosyolojik ve iktisadi sorunlarla baş başa bırakırken; bu tür mekanizmaların yaşandığı toplumlarda barış ve düzeni de bozmaktadır. Dünyada, toplumsal çatışma sorunuyla karşılaşan

toplumlarda, çatışmalar genel olarak azınlıklara karşı gösterilen hoşgürsüzlükten kaynaklanmaktadır (Evia, Laserna ve Skaperdas, 2008). Türkiye’de Romanlara karşı sergilenen ayrımcılık, damgalama ve dışlama mekanizmaları toplumsal çatışmayla sonuçlanmasa da Romanlarda ciddi travmalara, psiko-sosyal ve iktisadi sorunlara yol açmaktadır (Kapan, 2020).

Araştırma bulgularına göre Romanların yoğun biçimde yaşadığı, istihdam edildiği, böylece deneyim ve temasın bulunduğu Çanakkale’de bile Romanlara karşı derin bir önyargı, dışlama ve ayrımcılık eğilimi görülmektedir. Romanlarla ilgili genel algıda iki husus dikkat çekmektedir: Birincisi Romanların gününbirlik yaşamayı seven, zevk ve eğlenceye düşkün, uzun vadeli düşünmeyen bir topluluk olduğu yönündeki algıdır. İkincisi de, Romanlarla ilgili algı genel olarak kadınlar üzerinden oluşmaktadır. Kadınların renkli giyimi ve bunu düğün-dernek gibi cemiyetlerde sergilemesi, Romanların kıyafette somutlaşan renkli yaşamının hafızalarda yer almasına ve bunun tüm Roman topluluklarına genellenmesine neden olmaktadır. Bu durum azınlıklarla ilgili olumsuz belleğin oluşum mekanizmalarına benzerlik göstermektedir (Sağlam ve Yaşar, 2017).

Araştırma bulgularına göre Çanakkale’de Romanlara karşı “ihtiyatlı bir hoşgörü” kültürünün yanı sıra “sınırlı bir kabullenme” eğilimi bulunmaktadır. Bu mekanizmalara göre, Roman olmayanlarda kendi yaşam alanına girmedikçe, kendisinden uzak durdukça bir kimlik ve yaşam biçimi olarak Roman topluluklarına karşı kabullenici bir tutum söz konusudur. Kabullenici tutum daha çok eğlence ve ucuz işgücü üzerinden kendini göstermektedir. Müzisyenlik mesleğinin Çanakkale’deki Romanlar arasında yaygın olması onların eğlence sektöründe kabul görmesine yol açmaktadır. Yine tarım alanında ucuz işgücü söz konusu olduğunda Romanlara karşı kabullenici bir tutum sergilenmektedir. Ne var ki, bir Roman, evlilik veya komşuluk gibi yollarla Roman olmayanların yaşamına girdiği andan itibaren hoşgörü ve kabullenme eğilimi ortadan kalkmaktadır. Bu tür sınırlı bir hoşgörü yukarıda çerçevesi çizilen liberal hoşgörüyle örtüşmemektedir. Zira liberal hoşgörü anlayışı, özellikle Mill’de somutlaşan biçimiyle, herhangi bir yararı içermeksizin bir değer olarak yaşanması ve yaşatılması gerekir (Aydoğan, 2018). Hoşgörüye belli bir sınır çizen John Locke’un hoşgörü anlayışına göre hoşgürsüzlük elimizde olmayan ırk, etnisite gibi özelliklere karşı değil, inanmama veya bir inancı devlete hakim kılma gibi tercihlere yöneliktir (Locke, 2013). Tercihimizle bağlantılı olmayan sosyolojik özellikler bu bakımdan hoşgörülmeyi hak ederler. Öte yandan bir değer olarak değil de bir yarardan dolayı herhangi bir gruba katlanmak veya hoşgörmek de liberal hoşgörü anlayışıyla örtüşmez. Fikret Yılmaz’ın (2017: 596) ifade ettiği gibi bir ırktan veya etnik

gruptan “hoşlanmamamıza, onlarla aynı fikirde olmamamıza rağmen onlara sırf belirli stratejik nedenlerden ötürü katlanmaya çalışmamız” ahlaken doğru bir tutum olmadığı gibi hoşgörü de sayılmaz.

Romanlar evlilik ve komşuluk ilişkilerinin yanı sıra başta gıda ve hizmet sektörü olmak üzere kurumsal işletmelerde istihdam alanında da ayrımcılık ve dışlanma sorunuyla karşı karşıyadırlar. Romanlara karşı harekete geçen ayrımcılık ve dışlama mekanizmaları onlarla ilgili algıdan etkilenmektedir. Bu da ayrımcılık literatüründe genel olarak karşılaşılan bir durumdur. Ayrımcılığa maruz kalanlar genel olarak kendileri hakkındaki algıdan dolayı bu sorunu yaşamaktadırlar (Sağlam ve Yaşar, 2017). Ayrımcılık yaşayanlarla ilgili olumsuz yargı onların deyim yerindeyse alınına yapıştırılan bir algıya dönüşmektedir. Bu algı cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi fark etmeksizin herkeste belli oranlarda ortaya çıkmaktadır (Goffman, 2014) Araştırma bulguları bu tespiti desteklemektedir. Araştırma bulgularının gösterdiği gibi Çanakkale örneğinde yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi katılımcıların Romanlara ilişkin algısında herhangi bir değişiklik oluşturmamaktadır.

Katılımcılarda Romanlara ilişkin algıda rol oynayan iki faktör “temas” ve “deneyim” gibi Romanlarla paylaşımaya dayalı mekanizmalardır. Bu da Tuğsuz’un (2020) araştırmasını destekleyici niteliktedir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi, temas ve deneyim de Çanakkale’de Romanlara karşı sınırsız bir hoşgörünün kapısını aralamakta yetersiz kalmaktadır.

Ayrımcılık ve dışlanmanın başka şehirlerde olduğu gibi Çanakkale Romanları açısından da üç sonuca yol açtığı söylenebilir: Romanların kendi gettolarında yaşayarak toplumdaki yalıtılması, Romanlarla özdeşleşen yaşam pratiklerinin ve kültürel alışkanlıkların süreklilik kazanması ve Romanların yoksulluk sarmalıyla karşı karşıya kalmaları. Romanların bu üç alanda yaşadığı sorun tümüyle onların kültürel alışkanlıklarından veya yaşam felsefesinden kaynaklanmaz; aynı zamanda toplumda karşı karşıya kaldıkları ayrımcı ve dışlayıcı muamelelerden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- AÇSHB (2021). *Kamuda stratejik yönetim: Roman vatandaşlara yönelik strateji belgesi (2016-2021)*. Erişim Adresi: http://www.sp.gov.tr/tr/temel-belge/s/167/Roman+Vatandaslara+Yonelik+Strateji+Belgesi+_2016-2021
- A. G. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan.
- A. K. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Çanakkale, 06 Nisan.
- Akdemir, D. Ş. (2014). Ayrımcılığın insan hakları boyutu ve „pozitif ayrımcılık“. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4: 890-908.

- Akdemir, F. (2019). "John Locke'ta hoşgörü anlayışı bağlamında inanç özgürlüğü problemi ve din-devlet ilişkisi". *FLSF: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 27: 131-151.
- Akkan, B. E., Deniz, M. B., ve Ertan M. (2011). *Sosyal dışlanmanın Roman halleri*. Edirne: EDROM.
- Aksu, M. (2003). *Türkiye’de çingene olmak*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Alp, S. ve Taştan, N. (2011). Türkiye’de ırk veya etnik köken temelinde ayrımcılığın izlenmesi raporu 1 Ocak-31 Temmuz 2010. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Aslan, Ö. (2001). "Hoşgörü ve tolerans kavramlarına etimolojik açıdan analitik bir yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2: 357-380.
- Ataman, H. (2007). "Kavramsal çerçeve: uluslararası insan hakları belgelerinde ayrımcılık". *Ayrımcılığa Karşı Uluslararası İnsan Hakları Mevzuatı*. Hasan Sayim Vural (Der.). Ankara: İnsan Hakları Gündemi Derneği.
- Aydın, K., Çaha, Ö., Yılmaz, E. ve Uzunöz, M., (2017). *Türkiye’de Romanlar: bir kimlik ekonomisi*. İstanbul: Yayınlanmamış TÜBİTAK Projesi.
- Aydoğan, E. (2018). "Hoşgörünün liberal yorumu: John Stuart Mill". *Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30: 83-91.
- B.D. Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan 2021.
- Cho, S., Crenshaw, K., & McCall, L. (2013). "Field of intersectionality studies: theory, applications and praxis". *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 38, No. 4, (Summer): 785-810.
- Crenshaw, K. (1989). "Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics". *University of Chicago Legal Forum*, No. 1: 139-167.
- Çaha, Ö., Kentel, F., Aktay, Y. ve Yelken, R. (2011). *Türkiye’de cemaat algısı*. İstanbul: Andy Araştırma.
- Çaha, Ö. (2019). "Ethnic civil society: the case of roma community in turkey". *14th International Conference on Social Sciences*, Mexico, Mexico City, 9-11 July 2019.
- Çeko, Ç. (2019). "Çingenelerde kimlik bilinci Roman açılımıyla oluştu", [https:// t24.com.tr/haber/ cingenelerde- kimlik- bilinci- Roman- acilimiyla- olustu,250534](https://t24.com.tr/haber/cingenelerde-kimlik-bilinci-Roman-acilimiyla-olustu,250534) (24.12.2019)
- Çetin, B. I. (2017). "Kimlikleriyle Romanlar: Türkiye’deki Roman vatandaşlara yönelik sosyal içerme ulusal strateji belgesi ve birinci aşama eylem planı’nın değerlendirilmesi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, (Ocak): 85-111.
- D. T. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan.
- E. Ş. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Gelibolu/Çanakkale, 12 Nisan.
- Evia, J. L., Laserna, R. & Skaperdas, S. (2008). "Socia-political conflict and economic performance in Bolivia". CESIFO Working Paper, No. 2249, Erişim Adresi: [https:// papers.ssrn.com/ sol3/ papers.cfm?abstract_id=1104954](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1104954)
- Evrensel Gazetesi. (2020, 25 Eylül). "Gıda-İş: dardanel’de etnik ayrımcılık yapıldı, Roman kadınlar işe alınmadı". Erişim Adresi: <https://www.evrensel.net/haber/414952/gida-is-dardanelde-etnik-ayrimcilik-yapildi-Roman-kadinlar-ise-alinmadi>
- GİKTm. (2014). „Gaziantep 2014 Zeugma Mozaik Müzesi Kitapçığı“. Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Adresi: [https:// www.gagev.org.tr/ kitaplar/ zeugma- mozaik- muzesi-kitapcigipdf.pdf](https://www.gagev.org.tr/kitaplar/zeugma-mozaik-muzesi-kitapcigipdf.pdf)

- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. (çev. Levent Ünsaldı). İstanbul: Heretik Yayıncılık.
- H. Ş. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Gelibolu/Çanakkale, 12 Nisan.
- Haşım, A. (2003). *Bütün eserleri-2 (bize göre ikdam'daki diğer yazıları)*. (haz. İnci Enginü ve Zeynep Kerman). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Hatipler, M. (2019). "Boyut ve etkenleriyle sosyal dışlanmanın yoksullukla karşılaştırmalı ilişkisi". *Bilgi*, Cilt: 21, Sayı: 1: 39-77.
- İ. D. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan.
- İ. T. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Çanakkale, 07 Nisan.
- Kapan, Ç. (2020). "Bir 'buçuk' hikayesi". Erişim Adresi: <http://www.tuicakademi.org/bir-bucuk-hikayesi/>
- Karlıdağ, M., ve Marsh, A. (2008). "Türkiye'deki çingene toplumu ve çingene kimliği üzerine bir yazın taraması". Ebru Uzpeder (Der.). *Biz buradayız: Türkiye'de Romanlar, ayrımcı uygulamalar ve hak mücadelesi*. (s.137-150). Edirne: Edirne Roman Derneği.
- Kolukırık, S. (2005). "Türk toplumunda çingene imgesi ve önyargısı". *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı: 2: 52-71.
- (2019). "Türkiye'de rom, dom ve lom gruplarının genel görünümü". *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 8, (Bahar): 145-155.
- Locke, J. (2013). *Hoşgörü üstüne mektup*. 7. Baskı. (çev. Melih Yürüşen). Ankara: Liberte Yayınları.
- M. E. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan.
- Mill, J. S. (2012). *Hürriyet üstüne*. (çev. Mehmet Osman Dostel). Ankara: Liberte Yayınları.
- N. A. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Biga/Çanakkale, 09 Nisan.
- Nicholson, P. P. (1985). "Toleration as a moral ideal". J. Horton & S. Mendus (Eds.), *Aspect of Toleration*. London: Methuen.
- Orwell, G. (2010). *Hayvan çiftliği*. (çev. Celal Üster). İstanbul: Can Yayınları.
- Özatalay C. ve Doğuç S. (2018). *Türkiye'de ayrımcılık algısı: türleri, faileri, boyutları. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği*. Erişim Adresi: <https://www.esithaklar.org/wpcontent/uploads/2019/03/Tu%cc%88rkiye%e2%80%99de-Ayrimcilik-Algisi.pdf>
- Özateşler, G. (2016). *Çingene. Türkiye'de yaftalanma ve dışlayıcı şiddetin toplumsal dinamiği*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- R. K. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Çanakkale, 04 Nisan.
- Rawls, J. (2017). *Bir adalet teorisi*. (çev. Vedat Ahsen Coşar). İstanbul: Phoenix.
- Sağlam, Ç. T., ve Yaşar, M. (2017), "Teoride, pratikte ve araştırmalarda öteki ve ötekileştirme". *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 12, Sayı 3: 135-154.
- Şeyda, E. (2020). *Dünya atasözleri antolojisi 8 (E-kitap)*. 24.
- T.C. Resmi Gazete. (1934, 21 Haziran). "İskan kanunu". (Sayı: 2733). T.C. Resmi Gazete.
- T. S. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Lapseki/Çanakkale, 05 Nisan.
- TBMM Mevzuat (T.Y). "İnsan hakları evrensel beyannamesi". Erişim Adresi: <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/688B1--Insan-Haklari-Evrensel-Beyannamesi.pdf>

- Tuğsuz, N. (2020). “A two-dimensional boundary: sunnis’ perceptions of alevis”. *Turkish Studies*, December: 1-16.
- Uzpeder, E., Danova, Roussinova, S., Özçelik S. ve Gökçen S. (2008). “Eşitsiz vatandaşlık: Türkiye çingenelerinin karşılaştığı hak ihlalleri”. Ebru Uzpeder vd., (Der.). *Biz Buradayız: Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi*. (s.53-109). Edirne: Edirne Roman Derneği.
- Uzunöz, M. ve Yurdakul A. (2021). “Intersectional challenges in labor market: the case of Roma women”. *The Economic of Gender Equality in the Labour Market: Policies in Turkey and other Emerging Economies*. Meltem İnce Yenilmez and Gül Ş.Huyugüzel Kışla. (Ed.). (s.172-186). UK:Routledge.
- Y. T. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Biga/Çanakkale, 09 Nisan.
- Yaprak, M. (2005). *Etiketleme kuramı çerçevesinde çingene etnisitesinde kirlilik ve sosyal dışlanmışlık algısı: İzmir Tepecik örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Yılmaz, F. (2017). “Tolerans paradoksu”. *International Journal of Academic Science Studies*, Sayı: 59 (Sonbahar): 577-606.
- Yoors, J. (2005). *Çingeneler, opre roma*. (çev. Hale Alpman). İstanbul: Çivi Yazıları Yayınevi.
- Yürüşen, M. (1996). *Liberal bir değer olarak ahlaki ve siyasi hoşgörü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yürüşen, M. (2013), “John Locke ve hoşgörü üstüne bir mektup hakkında”. *Hoşgörü üstüne mektup*. 7. Baskı. (çev. Melih Yürüşen). Ankara: Liberte Yayınları.
- Z. K. (2021). Mülakat: Fatma İlknur Akgül. Çanakkale, 06 Nisan.